

Byzantina Symmeikta

Vol 29 (2019)

BYZANTINA SYMMEIKTA 29

Κατάλογοι Ελληνικών Χειρογράφων. Ορισμένες εκδόσεις της τελευταίας δεκαετίας. Βιβλιοκρισίες

Ζήσης ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.22304](https://doi.org/10.12681/byzsym.22304)

Copyright © 2020, Ζήσης ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ Ζ. (2020). Κατάλογοι Ελληνικών Χειρογράφων. Ορισμένες εκδόσεις της τελευταίας δεκαετίας. Βιβλιοκρισίες. *Byzantina Symmeikta*, 29, 486–506. <https://doi.org/10.12681/byzsym.22304>

Κατάλογοι ελληνικών χειρογράφων. Ορισμένες εκδόσεις της τελευταίας δεκαετίας. ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Ένα ιδιαίτερα ανανεωμένο ενδιαφέρον του ερευνητικού κόσμου για την καταλογογράφηση ελληνικών κωδίκων παρατηρείται τις τελευταίες δεκαετίες. Εκτός από την έκδοση αρκετών νέων καταλόγων διαφόρων συλλογών ανά τον κόσμο, το ομολογουμένως δύσκολο, χρονοβόρο και, κατά πολλούς, πληκτικό αυτό είδος επιστημονικού δημοσιεύματος αποτέλεσε αντικείμενο συζητήσεων, συνεδρίων, προγραμμάτων και συλλογικών τόμων. Ως εκ τούτου δεν είναι τυχαίο ότι η καταλογογράφηση ως προβληματική και μεθοδολογία τείνει πλέον να εξελιχθεί σε χωριστό κλάδο της Παλαιογραφίας και Κωδικολογίας. Άλλωστε η πρόοδος των ψηφιακών επιστημών προσέφερε καινοτόμους μορφές δόμησης των περιγραφών των χειρογράφων, όχι πλέον σε βιβλίο (έντυπο ή ψηφιακό), αλλά σε βάσεις δεδομένων διαθέσιμες στο διαδίκτυο, ενώ και για την ίδια την εσωτερική διάρθρωση των περιγραφών προτείνεται μία νέα λογική που απομακρύνεται από την έως τώρα ισχύουσα αντιμετώπιση κάθε κώδικα ως ενιαίου συνόλου και στρέφεται στην αναζήτηση της αρχικής πρόθεσης κατασκευής του και της πιθανής μετέπειτα διαστρωμάτωσης που προστέθηκε στο πέρασμα των αιώνων¹.

1. Γενικώς για την καταλογογράφηση χειρογράφων –σε διάφορες γλώσσες, και στα ελληνικά– και για τις νεώτερες μεθοδολογικές τάσεις σε αυτή βλ. το σχετικό κεφάλαιο στο Α. BAUSI και άλλοι (εκδ.), *Comparative Oriental Manuscript Studies. An introduction*, χωρίς τόπο έκδοσης 2015, 465-538 (ο τόμος είναι ελεύθερα διαθέσιμος στη διεύθυνση <https://www.aai.uni-hamburg.de/en/comst/publications/handbook.html>). Οι πιο πρόσφατες εξελίξεις στην καταλογογράφηση ελληνικών κωδίκων παρουσιάζονται στον συλλογικό τόμο P. DEGNI – P. ELEUTERI – M. MANIACI (εκδ.), *Greek manuscript cataloguing: Past, present, and future*, [Bibliologia 48], Turnhout 2018, με κεφάλαιο (σσ. 67-73) για σχετικές προσπάθειες και εκδόσεις στην Ελλάδα από τον γράφοντα: Z. MELISSAKIS, *Cataloguing Greek manuscripts in Greece. Recent progress, current developments, future efforts and the case of the Monastery of Patmos*.

Παρά τις καινοτομίες αυτές όμως, οι «παραδοσιακοί» κατάλογοι χειρογράφων παραμένουν ακόμη οι περισσότερο διαδεδομένοι. Δεν σκοπεύουμε να παρουσιάσουμε όλες τις νέες εκδόσεις των τελευταίων ετών, αλλά ορισμένες από τις πιο σημαντικές, καθώς και την πρόσφατη δημοσίευση του πολυαναμενόμενου συμπληρώματος του ευρετηρίου (*Répertoire*) των βιβλιοθηκών με ελληνικά χειρόγραφα και βιβλιογραφικού οδηγού των καταλόγων τους.

Τετὰ Μονὴ Σίμωνος Πέτρας. Κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων. Σύνταξη Π. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ, Ἅγιον Ὅρος 2012, σελ. 296+36 πίνακες. ISBN 978-960-8474-239.

Ο συντάκτης του έργου διακρίνεται για τη μεγάλη συνεισφορά του στη νεώτερη καταλογογράφηση των αθωνικών συλλογών. Του παρόντος καταλόγου προηγήθηκαν δύο τόμοι του (των ετών 1998 και 2007) για τη Μονή Ιβήρων (κώδικες 1-100 και 1387-1568), το ίδιο έτος (2012) και το 2015 από κοινού με τον μοναχό Ζαχαρία Ξηροποταμινό εξέδωσαν συμπληρωματικό κατάλογο της Μονής Ξηροποτάμου (κώδικες 426-557) και περιγραφή εννέα νέων χειρογράφων και έξι σπαραγμάτων της, ενώ διάφορα μικρότερα δημοσιεύματά του παρέχουν πληροφορίες για μεμονωμένους κώδικες των παραπάνω συλλογών. Εάν στο αθωνικό έργο του προστεθούν και οι περιγραφές του για ελάχιστες συλλογές της Θεσσαλονίκης, γίνεται φανερό ότι πρόκειται για έμπειρο καταλογογράφο ελληνικών κωδίκων.

Στον παρόντα τόμο περιγράφεται το σύνολο (179 κώδικες) της νεώτερης, ως προς τη συγκρότησή της, αθωνικής συλλογής χειρογράφων, δεδομένου ότι η παλαιά βιβλιοθήκη της Μονής άρχισε ολοσχερώς, πλην τριών κωδίκων, το 1891, έχοντας όμως πληγεί και παλαιότερα από πυρκαγιά, το 1580. Συνεπώς η πρώτη σημαντική συμβολή του έργου έγκειται στην αναλυτική περιγραφή όλων των κωδίκων μιας αγιορειτικής βιβλιοθήκης, κάτι που για ελάχιστες συλλογές της χερσονήσου έχει επιτευχθεί έως σήμερα, ενώ για αρκετές από αυτές αγνοούμε ακόμη και τον ακριβή αριθμό των τόμων τους.

Σύμφωνα με τη συνήθη τυπολογία των καταλόγων χειρογράφων η εισαγωγή του έργου (σσ. 11-22) περιλαμβάνει στοιχεία για την ιστορία της συλλογής, συνοπτική παρουσίαση του περιεχομένου της (από απόψεως χρονολόγησης, ύλης γραφής, κειμένων και καλλιτεχνικής αξίας), αναδρομή στις προγενέστερες προσπάθειες καταγραφής της και στο χρονικό της παρούσας,

καθώς και ανάλυση της μεθόδου που ακολουθήθηκε στις περιγραφές. Ως προς την ιστορία, τα στοιχεία για την έως το 1891 εικόνα της βιβλιοθήκης προέρχονται -όπως δηλώνεται από τον συγγραφέα- από παλαιότερη μελέτη του Κρίτωνα Χρυσοχοΐδη, ενώ για τη μεταγενέστερη έως σήμερα οι λίγες παρεχόμενες πληροφορίες (σ. 13) πιστεύουμε ότι θα μπορούσαν να εμπλουτιστούν, κυρίως με σχετικές με την προέλευση των κωδίκων, οι οποίες άλλωστε τις περισσότερες φορές προσφέρονται μέσα στις περιγραφές τους. Εάν μάλιστα γινόταν συνθετική αξιοποίηση των πληροφοριών αυτών, ει δυνατόν σε συνδυασμό με πιθανές άλλες προερχόμενες από διαφορετικές πηγές (αρχειακές, μαρτυρίες επισκεπτών κ.λπ.), το τμήμα αυτό της εισαγωγής θα μπορούσε να αποκτήσει αξία εξαντλητικής ιστορικής έρευνας για τη νεώτερη ιστορία της σιμωνοπετρίτικης βιβλιοθήκης². Ως προς την αναδρομή στις παλαιότερες καταλογογραφίες της βιβλιοθήκης (σσ. 14-15) απουσιάζει μία αναφορά στις αναλυτικές περιγραφές των κωδίκων 1-60 και 62-80 που συντάχθηκαν από τον γράφοντα την περίοδο 2004-2006 στο πλαίσιο του έργου «Αγιορειτική μνήμη. Ψηφιοποίηση και καταγραφή των χειρογράφων κωδίκων της βιβλιοθήκης της Μονής Σιμωνόπετρας» (πρόγραμμα «Κοινωνία της πληροφορίας») που υλοποιήθηκε από την ίδια τη Μονή με επιστημονικό υπεύθυνο τον Κρίτωνα Χρυσοχοΐδη. Οι περιγραφές που είχαν συνταχθεί τότε είχαν εισαχθεί σε βάση δεδομένων (μαζί με φωτογραφίες των κωδίκων) και είχαν διατεθεί ελεύθερα στο διαδίκτυο, στη διεύθυνση www.athosmemory.com.

Μετά την εισαγωγή ακολουθεί (σσ. 23-29) η επεξήγηση των συντομογραφιών που χρησιμοποιούνται στις βιβλιογραφικές παραπομπές (στις περιγραφές των κωδίκων και όχι στην εισαγωγή του τόμου) και σε άλλα στοιχεία των περιγραφών, όπως και η επεξήγηση των καθιερωμένων συμβόλων στις μεταγραφές. Το κύριο μέρος του έργου καταλαμβάνουν οι περιγραφές των κωδίκων (σσ. 33-262). Με εξαίρεση αυτές των μουσικών κωδίκων 46-69 (σσ. 97-101), που παρατέθηκαν σε συνοπτική μορφή, αφού είχαν ήδη περιγραφεί στον κατάλογο του Γρηγορίου Στάθη (1976), όλες είναι αναλυτικές και σύμφωνες με τις σύγχρονες προδιαγραφές

2. Για παράδειγμα στη σ. 13 αναφέρεται η συνεισφορά του ηγουμένου της Μονής Νεόφυτου Μολάκα στην αντιγραφή πολλών τόμων, χωρίς περισσότερα στοιχεία. Ορισμένα από αυτά μπορεί να τα βρει κανείς στις περιγραφές των τόμων αυτών, αν υποψιαστεί ότι ο *Νεόφυτος Σιμωνοπετρίτης ήγουμ(ενός), χορ(ηγός)* που αναφέρεται χωρίς το κατά κόσμον επίθετό του στο παλαιογραφικό και σύμμεκτο ευρετήριο ταυτίζεται με τον Μολάκα, αφού μάλιστα τα ευρετήρια του καταλόγου δεν καλύπτουν και την εισαγωγή του.

καταλογογράφησης³. Μεθοδολογικά ακολουθούν, όπως εξηγεί ο συγγραφέας (σ. 15) ένα μικτό σύστημα που είχε ήδη χρησιμοποιηθεί στους καταλόγους του της Μονής Ιβήρων και συνδυάζει εκείνα του Λίνου Πολίτη και του Herbert Hunger. Θα λέγαμε ότι το σύστημα αυτό, με μικρές παραλλαγές, επικρατεί στους νεώτερους ελληνικούς καταλόγους χειρογράφων, καθώς διατηρεί μία καλή ισορροπία στην ποσότητα των πληροφοριών που παρέχονται για κάθε κώδικα και τις δομεί με τρόπο απολύτως ξεκάθαρο και λογικό. Ωστόσο θα είχαμε τις εξής ενστάσεις σε ορισμένα επιμέρους σημεία των περιγραφών:

- Η δήλωση της αρχής και του τέλους των περιεχομένων στους κώδικες κειμένων καλό είναι να γίνεται όχι μόνο για τα λιγότερο γνωστά, αταύτιστα ή ανέκδοτα από αυτά, αλλά για όλα.

- Αν και η εξακρίβωση και καταγραφή της μεθόδου χαράκωσης των περιγραμμένων κωδίκων που ζητείται συχνά από τους καταλογογράφους, προς όφελος των διαρκώς αναπτυσσόμενων κωδικογραφικών ερευνών, είναι ίσως υπερβολική, θα μπορούσε πάντως να γίνεται αναφορά όχι μόνον στον τύπο, αλλά και στο σύστημα χαράκωσης. Ως προς το ίδιο θέμα η καταγραφή του τύπου χαράκωσης και για όλους τους χαρτώους κώδικες προ του 19ου αι. θα ήταν, πιστεύουμε, χρήσιμη, αν και πολλές φορές είναι αρκετά δύσκολη η εξακρίβωσή του, καθώς η χαράκωση στα χαρτώα φύλλα είναι συνήθως δυσδιάκριτη.

- Η ενότητα ΔΙΑΚ(όσμηση) νομίζουμε ότι θα έπρεπε να περιλαμβάνεται στην περιγραφή και των κωδίκων με υποδεέστερη ενδεχομένως ερυθρογραφία, αλλά και αυτών χωρίς καθόλου ερυθρογραφία, αφού κάθε προσπάθεια του γραφέα να αναδείξει συγκεκριμένα σημεία του κειμένου, ακόμη και με ίδιου χρώματος μελάνι, προέρχεται πιθανότατα από διάθεση εξωραϊσμού του χειρογράφου και όχι μόνο από πρακτικούς λόγους⁴.

3. Ωστόσο πιστεύουμε ότι υπήρχαν περιθώρια πολλών σημαντικών προσθηκών στις περιγραφές εκείνες (λ.χ. αναλυτική καταγραφή των υδατοσήμων των κωδίκων), ώστε να υπάρχει αναλογία, κατά το δυνατόν, με τις νέες και να ανταποκρίνονται στις σύγχρονες επιστημονικές απαιτήσεις.

4. Λ.χ. στα αρχικά γράμματα με το μελάνι του κειμένου του κώδικα 38 η πιθανή διάθεση διακόσμησης δεν βρίσκεται στο χρώμα του μελανιού, αλλά στο μεγαλύτερο μέγεθός τους και στον διαφοροποιημένο σχεδιασμό τους. Αντιθέτως το κόκκινο μελάνι στον αριθμό του κάθε Ψαλμού ενδεχομένως δεν επιλέχθηκε για πρακτικούς μόνο λόγους, αλλά και για διακοσμητικούς, και για αυτό δεν θα έπρεπε να δηλωθεί στην ενότητα ΥΛΗ.

- Η παράθεση μεταξύ των σημειωμάτων (ΣΗΜ) όλων των στίχων, σχετικών ή άσχετων με το περιεχόμενο ενός κώδικα, καταργεί, πιστεύουμε, τη διάκριση μεταξύ σημειώματος και σημείωσης. Το πρώτο περιέχει κάποια -έστω ελάχιστη- ιστορική πληροφορία, ενώ η δεύτερη είτε συνδέεται με το περιεχόμενο του κώδικα (λ.χ. ως σχόλιο σε αυτό) είτε αποτελεί και από μόνη της περιεχόμενο (λ.χ. ένα σύντομο κείμενο).

- Οι ετικέτες δεν αποτελούν μέρος της στάχωσης, αλλά τόσο η επιγραφή τους όσο και το ίδιο το σχέδιο ή και το χρώμα τους μπορούν να αποτελούν πηγή πληροφόρησης για τους κτήτορες των κωδίκων και την ιστορία αυτών. Για τον λόγο αυτό η λογική θέση τους πρέπει να είναι στην ενότητα ΚΤ(ητορικά) ΣΗΜ(ειώματα) και όχι στη ΣΤΑΧ(ωση).

Στο τέλος του καταλόγου έχουν προστεθεί ευρετήρια περιεχομένου (σσ. 265-275), παλαιογραφικό και σύμμεικτο (σσ. 276-281), χρονολογημένων χειρογράφων (σ. 282), των αρχών έργων άγνωστων ή λιγότερο γνωστών (σσ. 283-290) και ιδιωματικών λέξεων (σ. 291), ενώ ακολουθούν ο κατάλογος των πινάκων (σσ. 295-296) και 86 ασπρόμαυροι φωτογραφικοί πίνακες με απεικόνιση φύλλων από 73 κώδικες. Τα ευρετήρια είναι αναλυτικά και επαρκή για τον εντοπισμό συγκεκριμένων πληροφοριών μέσα στις περιγραφές, αλλά το λήμμα Βίοι (ευρετήριο Περιεχομένου), όπου παρέχεται και ο αριθμός της Bibliotheca Hagiographica Graeca (BHG) για κάθε βίο, προσφέρει μία καλή ιδέα για αντίστοιχο λήμμα με τα πατερικά κείμενα και τον σχετικό αριθμό της Clavis Patrum Graecorum (CPG).

Έχει παρατηρηθεί, ιδίως από ξένους παλαιογράφους, ότι στην πράξη το μέγεθος της συνεισφοράς ενός καταλόγου χειρογράφων είναι ανάλογο της παλαιότητας αυτών και κυρίως του αριθμού των βυζαντινών που περιγράφονται. Αν όντως ίσχυε κάτι τέτοιο, τότε ο παρών κατάλογος -και συνεπώς η συλλογή της Σιμωνόπετρας- θα έπρεπε να είχε μικρή αξία, δεδομένου ότι μόλις τέσσερα ανήκουν στους προ του 17ου αιώνες (δύο στους προ του 16ου) και τα περισσότερα στους 19ο και 20ό. Στην πραγματικότητα όμως η αξία του πρέπει να εκτιμηθεί κυρίως στο πλαίσιο της νεώτερης παραγωγής και διακίνησης κειμένων στον ελληνικό χώρο και ειδικά στο Άγιον Όρος, που δεν έχει ακόμη μελετηθεί επαρκώς. Σε αυτό το πλαίσιο η προσφορά του καταλόγου είναι μεγάλη, καθώς μάλιστα καλύπτει ολόκληρη μία από τις είκοσι αθωνικές μονές.

D. ΓΕΤΟΒ, *A Catalogue of the Greek Manuscripts at the Ecclesiastical Historical and Archival Institute of the Patriarchate of Bulgaria*, τόμ. I, *Bačkovo Monastery*, Turnhout, Brepols 2014, σελ. XXII+370+181 πίνακες. ISBN 978-2-503-55173-9.

D. ΓΕΤΟΒ, *A Catalogue of the Greek Manuscripts at the Ecclesiastical Historical and Archival Institute of the Patriarchate of Bulgaria*, τόμ. II, Turnhout, Brepols 2017, σελ. XX+347+150 πίνακες. ISBN 978-2-503-55601-7.

Οι δύο τόμοι του καταλόγου των ελληνικών χειρογράφων του Εκκλησιαστικού, Ιστορικού και Αρχαιακού Ινστιτούτου (ΕΗΑΙ) του Πατριαρχείου της Βουλγαρίας εκδόθηκαν με διάστημα μόλις τριών ετών μεταξύ τους, επιβεβαιώνοντας ότι ο συγγραφέας τους είναι από τους πλέον δραστήριους καταλογογράφους τις τελευταίες δεκαετίες στη χώρα του. Ξεκινώντας το 1994 με τη συμμετοχή του στον συλλογικό κατάλογο των νομικών χειρογράφων του Κέντρου «Ivan Dužev» του Πανεπιστημίου της Σόφιας, το 1997 εξέδωσε πρόδρομη συνοπτική αναγραφή των ίδιων χειρογράφων που περιγράφονται και στον παρόντα κατάλογο. Ακολούθησε το 2007 ο κατάλογος των λειτουργικών χειρογράφων του παραπάνω κέντρου και το 2010 εκείνος των Επιστημονικών Αρχείων της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών. Ωστόσο οι παρούσες περιγραφές των διακοσίων δέκα χειρογράφων και επτά σπαράγματος αποτελούν την πρώτη μεγάλης έκτασης ανάλογη εργασία του⁵.

Η ποσοτική διαίρεση του έργου σε δύο τόμους ακολουθεί ως ένα βαθμό εκείνη της προέλευσης του υλικού, το οποίο, αν και σήμερα φυλάσσεται στην ενιαία συλλογή (συνολικά διακοσίων δέκα περίπου ελληνικών χειρογράφων) του ινστιτούτου, προέρχεται κυρίως από πέντε παλαιότερες, εκείνες των μονών Θεοτόκου Πετριτζιωτίσης (Bačkovo), Θεοτόκου Αρχαγγελιωτίσης και Καλαμούς (στην Ξάνθη), της Αρχιεπισκοπής του Τυρνόβου, καθώς και από την προσωπική βιβλιοθήκη του Γεωργίου Πετρινού (στη Σωζόπολη). Τα ενενήντα πέντε χειρόγραφα και επτά σπαράγματα από την πρώτη μονή αποτελούν το ήμισυ περίπου της σημερινής ενιαίας συλλογής και ο πρώτος τόμος είναι αφιερωμένος σε αυτά⁶, ενώ ο δεύτερος περιλαμβάνει όλα τα υπόλοιπα (εκατόν

5. Ασφαλώς σημαντική είναι και η συνεργασία του με τον αείμνηστο Andreas Schminck στο β' και γ' μέρος του θεματικού καταλόγου *Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts* που εκδόθηκαν το 2010 και 2017 αντίστοιχα.

6. Ο όρος «σπαράγματα» (*fragments*) χρησιμοποιείται ίσως απλουστευτικά, αφού

πέντε χειρόγραφα και ένα σπάραγμα)⁷. Η εξακριβωμένη προέλευση κάθε κώδικα αναγράφεται στο οικείο λήμμα (*Proν.*) της περιγραφής του, ενώ συγκεντρωτικά στοιχεία για όλους παρατίθενται στις εισαγωγές και των δύο τόμων⁸. Ωστόσο ο αναγνώστης θα ήταν καλό να ανατρέχει στις εισαγωγές αυτές, όπου δίνονται ενδιαφέρουσες ειδικότερες πληροφορίες, που παραλείπονται στις περιγραφές. Για παράδειγμα στην εισαγωγή του δεύτερου τόμου (σ. VIII) αναφέρονται τέσσερις κώδικες που αν και στην παλαιά καταγραφή της βιβλιοθήκης χαρακτηρίζονται ως προερχόμενοι γενικά «από τη Νότια Βουλγαρία», ο συγγραφέας διατυπώνει την υπόθεση ότι ενδεχομένως και αυτοί έφθασαν από τη Μονή Αρχαγγελιωτίσσης ή την Καλαμού. Ανάλογη υπόθεση διατυπώνεται και για οκτώ άλλους τόμους οι οποίοι στην καταγραφή μαρτυρούνται ως προερχόμενοι «από την περιοχή του Αιγαίου», αλλά πιθανώς ανήκαν στη Μονή

στην πραγματικότητα πρόκειται, πλην μιας περίπτωσης, για ολόκληρα αποσταχωμένα φύλλα ή δίφυλλα (*membra disiecta*) και όχι για τμήματα τέτοιων· όμως ο όρος αυτός τείνει πλέον να επικρατήσει διεθνώς για κάθε χειρόγραφο τεμάχιο μικρότερο ενός ολόκληρου τόμου. Όπως εξηγεί ο συγγραφέας (σ. X), από τα επτά σπαράγματα τα έξι εντόπισε ο ίδιος ενσωματωμένα σε έντυπα της συλλογής, και περιγράφονται ως παραρτήματα (*App. 1-6*) του καταλόγου, χωρίς όμως να είναι κατανοητό γιατί τα δύο από αυτά (*App. 1-2*) φέρουν και ταξινομικούς αριθμούς *EHA1 583* και *596*, αν και τα έντυπα της συλλογής δηλώνεται (σ. X σημ. 37) ότι έχουν τους αριθμούς *EHA1 600-802*, ενώ τα υπόλοιπα τέσσερα σπαράγματα περιορίζονται σε αριθμούς *App. (3-6)*. Το έβδομο σπάραγμα στην πραγματικότητα αποτελείται από δύο, με ταξινομικούς αριθμούς *EHA1 1362 (12)* και *EHA1 1362 (20)* (από τον φάκελλο σπαραγμάτων *EHA1 1362*, όπου εντοπίσθηκαν), προερχόμενα αντιστοίχως από τους κώδικες *EHA1 559* και *EHA1 589*, και γι' αυτό περιγράφονται μαζί με αυτούς.

7. Αναλυτικά τα σύνολα στον δεύτερο τόμο έχουν ως εξής: Μονή Αρχαγγελιωτίσσης τριάντα τέσσερα χειρόγραφα και ένα αμφίβολο· Μονή Καλαμούς δέκα χειρόγραφα και ένα αμφίβολο· Τύρνοβο ένδεκα χειρόγραφα· συλλογή Γ. Πετρινού δώδεκα χειρόγραφα· μεταγενέστερες αγορές και δωρεές και άγνωστης προέλευσης είκοσι χειρόγραφα και ένα σπάραγμα· αμφίβολης προέλευσης δεκαεπτά χειρόγραφα.

8. Ωστόσο παρατηρούμε λίγες διαφορές μεταξύ των δύο εισαγωγών. Συγκεκριμένα σε αυτή του πρώτου τόμου (σ. VII σημ. 4) παραλείπεται να αποδοθεί στη Μονή Αρχαγγελιωτίσσης η προέλευση του κώδικα 236, κάτι που γίνεται στον δεύτερο (σ. VII σημ. 3)· στον δεύτερο τόμο ο κώδικας 491 χωρίζεται σε 491A και 491B, ενώ η βέβαιη –στην εισαγωγή του πρώτου τόμου– προέλευση από την Αρχαγγελιωτίσση του κώδικα 546 μετατρέπεται σε αμφίβολη στον δεύτερο (σ. VII σημ. 3), καθώς διατυπώνεται η υποψία ότι προέρχεται από την Καλαμού. Ασφαλώς θα πρόκειται για νεώτερα στοιχεία της έρευνας, που προέκυψαν μετά την έκδοση του πρώτου τόμου.

Προδρόμου Σερρών ή στην Εικοσιφοίνισσα (από όπου είναι πιο βέβαιο ότι έφθασαν πέντε άλλοι). Ωστόσο ελλείψει άλλων στοιχείων, στις περιγραφές των οκτώ προτιμάται να αναγράφονται μόνον τα στοιχεία της παλαιάς καταγραφής. Μία σε βάθος έρευνα θα μπορούσε ενδεχομένως να επιβεβαιώσει ή να αποκλείσει τις παραπάνω υποθέσεις.

Εκτός από στοιχεία για την προέλευση των κωδίκων, οι δύο εισαγωγές (κυρίως του πρώτου τόμου) προσφέρουν και άλλα χρήσιμα που βρίσκουμε συνήθως στη θέση αυτή, όπως αναδρομή σε παλαιότερες καταγραφές -της σημερινής συλλογής και των παλαιότερων επιμέρους-, λίγα συνοπτικά στοιχεία για την παλαιότητα των κωδίκων, την ύλη γραφής τους, το περιεχόμενο κ.λπ., κάποιες ιδιαίτερες διαπιστώσεις -λ.χ. για τον ασυνήθιστα μικρό αριθμό λειτουργικών χειρογράφων από τη Μονή Πετριτζιωτίσσης- και μία επιγραμματική αναφορά στη μέθοδο καταγραφής που ακολουθήθηκε (αυτή των καταλόγων της Αυστριακής Εθνικής Βιβλιοθήκης). Τέλος, και στους δύο τόμους ο συγγραφέας διευκρινίζει ότι απέφυγε να προσθέσει στους ασυνεχείς ταξινομικούς αριθμούς των κωδίκων νέα ενιαία αύξουσα αρίθμηση για να μην προκαλέσει σύγχυση και ανάγκη πίνακα αντιστοιχιών, επιλογή που κρίνεται απολύτως ορθή. Εκείνο που λείπει από τις ολιγοσέλιδες εισαγωγές είναι μία προσπάθεια σύνθεσης της ιστορίας κάθε συλλογής αξιοποιώντας και τις πληροφορίες που προσφέρουν οι ίδιοι οι κώδικές της και κυρίως τα σημειώματα σε αυτούς. Στον πρώτο τόμο (σσ. VIII-IX) υπάρχει μία αναφορά στην ιστορία της Μονής Πετριτζιωτίσσης και της βιβλιοθήκης της, αλλά κάτι τέτοιο απουσιάζει για τις υπόλοιπες.

Οι ίδιες οι περιγραφές του καταλόγου είναι επαρκώς αναλυτικές τόσο ως προς το περιεχόμενο των χειρογράφων όσο και ως προς τα κωδικολογικά τους στοιχεία. Αναφερόμενοι στην παρουσίασή τους, εκείνο που παρατηρούμε είναι μία ιδιαίτερα αυξημένη κωδικοποίηση των παρεχομένων στοιχείων για το πρώτο, και περισσότερο ρέον κείμενο για τα δεύτερα. Η κωδικοποίηση -με χρήση συμβόλων και συντομογραφιών- είναι συνηθισμένη, και μάλλον αναγκαία, σε τέτοιου είδους έργα, με μεγάλο όγκο και ποικιλία πληροφοριών. Στην προκειμένη περίπτωση ο συγγραφέας έχει μεριμνήσει για ένα αναλυτικό πίνακα επεξήγησης των συμβόλων και των συντομογραφημένων ενδείξεων, αλλά παρά την πειθαρχημένη χρήση τους, υπάρχουν σημεία που παραμένουν δυσνόητα. Για παράδειγμα στον πρώτο τόμο (σ. 3), στην περιγραφή του κώδικα ΕΗΑΙ 803 δεν είναι ξεκάθαρο αν ο ελληνικός τίτλος της πρώτης ομιλίας υπάρχει στον κώδικα (όπως κανονικά δηλώνει η συντομογραφία *cod.*) ή αν προστίθεται από τον

καταλογογράφο (όπως λογικά δηλώνει η χρήση των δίπλευρων αγκυλών που περιβάλλουν τον τίτλο). Ομοίως θα προτιμούσαμε να παρατίθεντο η αρχή και το τέλος όλων των κειμένων. Αντιθέτως θα δεχόμασταν ευχαρίστως περιορισμό του κειμένου στην ενότητα με τα σημειώματα του κώδικα (LN), όπου δεν θεωρούμε απαραίτητη την επεξήγησή τους στα αγγλικά –λ.χ. στον δεύτερο τόμο (σ. 79), κώδικα EHAI 342. Ακόμη περισσότερο όμως δεν θα θέλαμε να αντικαθιστά η αγγλική επεξήγηση το ίδιο το κείμενο σημειωμάτων που αν και δείχνουν ανάξια λόγου, στην πράξη μπορούν να παρέχουν χρήσιμη ιστορική πληροφορία (βλ. λ.χ. στην ίδια περιγραφή το σημείωμα της σ. 43 του χειρογράφου). Τέλος την παράθεση των στοιχείων για κάθε κώδικα διευκολύνουν το ευρετήριο των αρχών κειμένων ανέκδοτων και αταύτιστων, το γενικό ευρετήριο, με λήμματα ακόμη και για τις πλέον μικρές περιγραφικές λεπτομέρειες, και οι έγχρωμοι και ασπρόμαυροι φωτογραφικοί πίνακες που καλύπτουν όλα τα χειρόγραφα με τουλάχιστον μία λήψη από το καθένα.

Επί της ουσίας των περιγραφών θα μπορούσαμε να σταθούμε σε ένα σημείο (δεύτερος τόμος, σ. 82), και ειδικότερα στα σχετικά με την προέλευση από τη Μονή Βατοπεδίου του κώδικα EHAI 345 (οκτώ φύλλα αποσπασμένα από τον Par. Suppl. gr. 670). Στα όσα αναφέρει ο κατάλογος για το θέμα αυτό –προερχόμενα, όμως, από παλαιότερο δημοσίευμα του Jean-Marie Olivier⁹– θα μπορούσαμε να προσθέσουμε τα ακόλουθα, προερχόμενα από την ανέκδοτη διδακτορική μας διατριβή. Ο κώδικας του Ερμογένους που μνημονεύει ο Μηνάς Μηνωίδης ότι έλαβε κρυφά ως δάνειο από τον ηγούμενο της Μονής το 1841 –σαν αντάλλαγμα για τη συγγραφή της Ακολουθίας του αγίου Ευδοκίμου, του οποίου τα οστά είχαν μόλις ανακαλυφθεί εκεί– ήταν χαρτώος του 14ου αι. και όχι περγαμινός του 10ου. Συνεπώς η παλαιά ταύτισή του από τον Henry Omont με τον κώδικα 670 (και με τον EHAI 345), την οποία δέχονται έκτοτε όλοι οι ερευνητές, καθίσταται προβληματική, αν και ο μόνος χαρτώος κώδικας ιδίου περιεχομένου στο Παρίσι είναι ο Par. Suppl. gr. 727, που όμως είναι αντίγραφο από το χέρι του Μηνά. Τον κώδικα που δανείστηκε ο Μηνωίδης τον άφησε ακολούθως στο Βατοπέδι, κλεισμένο μαζί με άλλους σε ένα ξύλινο κιβώτιο, για να τον μεταφέρει πριν από τον Δεκέμβριο 1842 στη Μονή Ζωγράφου, σύμφωνα πάντα με μαρτυρία του. Αντιθέτως ένα περγαμινό κώδικα ιδίου περιεχομένου, αλλά άδηλης προέλευσης,

9. J.-M. OLIVIER, *L'histoire agitée du trente-neuvième cahier du Paris, Supplément grec 670 et les «mouvements» des collections de manuscrits grecs en Bulgarie, L'Antiquité classique 72 (2003), 233-242.*

(τον οποίο ο ίδιος σημειώνει ως κολοβωμένο στο τεύχος λή και χρονολογεί, λανθασμένα, στον 12ο αι.) αναφέρει ότι άφησε προσωρινά στο κατάστημα των αδελφών Abbot στη Θεσσαλονίκη λίγους μήνες νωρίτερα, τον Αύγουστο 1842. Αυτός ο κώδικας είναι ασφαλώς ο Par. Suppl. gr. 670 (και το λθ' τεύχος του είναι ο ΕΗΑΙ 345). Αν και η βατοπεδινή του προέλευση δεν μπορεί πλέον να θεωρείται αδιάσειστη, θα μπαίναμε στον πειρασμό να υποθέσουμε ότι στις μαρτυρίες του Μηνωίδη υπάρχουν, ηθελημένα ή όχι, ψευδείς ή ελλιπείς πληροφορίες και ότι πιθανόν στη Μονή Ζωγράφου βρέθηκε κάποια στιγμή και ο 670, αφού άλλωστε από εκεί αναχώρησε ο Μηνάς τον Ιούλιο 1842 για τη Θεσσαλονίκη. Ίσως, δε, στη μονή αυτή έγινε και η αφαίρεση του τελευταίου τεύχους (σήμερα ΕΗΑΙ 345), που αργότερα βούλγαρος αγιορείτης μοναχός έδωσε στον συγγενή του καθηγητή Vladimir Molloy, όπως αναφέρεται στον κατάλογο του D. Getoy.

Οι περιγραφές των χειρογράφων του ΕΗΑΙ αναμφίβολα προσέφεραν με άρτιο τρόπο πολύτιμο υλικό στην ερευνητική κοινότητα, ενώ παράλληλα κατέστησαν πλήρως γνωστή μία σημαντική συλλογή ελληνικών χειρογράφων στη Βουλγαρία. Αναπόφευκτα όμως την προσοχή σε αυτή την έκδοση προσελκύει πρώτα η προέλευση των περισσότερων κωδίκων και έπειτα το ίδιο το περιεχόμενό τους. Για τον λόγο αυτό πιστεύουμε ότι η μεγάλη συνεισφορά του παρόντος καταλόγου αφορά πρωτίστως στην ιστορία των μονών και της ευρύτερης περιοχής, από την οποία προέρχεται το υλικό.

A. TOWWAIDE, *A Census of Greek Medical Manuscripts from Byzantium to the Renaissance* [Medicine in the Medieval Mediterranean 6], London-New York, Routledge, 2016, σελ. XX+432. ISBN 978-1-409-40656-3.

Ο κατάλογος αυτός, για τον οποίο ορθά προτιμήθηκε ο όρος *census* –με την έννοια της (συνολικής) αναγραφής, του ελέγχου-, εντάσσεται στην κατηγορία των ειδικών καταλόγων και ακριβέστερα εκείνων που αφιερώνονται στα χειρόγραφα ενός συγκεκριμένου περιεχομένου, στην προκειμένη περίπτωση ιατρικού. Οι κατάλογοι αυτοί, ενίοτε με μορφή πολύτομων σειρών (λ.χ. *Catalogus codicum astrologorum graecorum*, *Codices chrysostomici graeci*, *Repertorium nazianzenum*), καταγράφουν κώδικες ενός συγγραφέα ή μιας κατηγορίας περιεχομένου και θεωρούνται ως μία ταχύτερη λύση στη χρονοβόρα δημοσίευση γενικών εξαντλητικών καταλόγων κατά βιβλιοθήκες. Το σκεπτικό είναι απλό· εφόσον εκείνο που ενδιαφέρει πρωτίστως τους ερευνητές είναι το περιεχόμενο

των χειρογράφων, τί αποτελεσματικότερο από την εστίαση σε αυτό και μάλιστα από ειδικούς σε ένα συγγραφέα ή σε ένα συγκεκριμένο τύπο κειμένου; Ασφαλώς για κείμενα σωζόμενα σε πολλούς κώδικες η περαιτέρω κατάτμηση ενός ειδικού καταλόγου σε χώρες και βιβλιοθήκες παραμένει επιβεβλημένη. Τα υπόλοιπα αναλυτικά στοιχεία των κωδίκων (παλαιογραφικά, κωδικολογικά, ιστορικά, διακοσμητικά) μπορούν να περιμένουν την έκδοση είτε των γενικών καταλόγων είτε και άλλων ειδικευμένων σε κάποια από αυτά. Τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, διατίθενται ελεύθερα διαδικτυακά εργαλεία, όπως η βάση δεδομένων *Pinakes* (<https://pinakes.irht.cnrs.fr>), με τα οποία μπορεί κανείς να συγκεντρώσει τα χειρόγραφα ενός συγγραφέα ή ενός έργου εύκολα – αλλά χωρίς ασφάλεια για την πληρότητα των αποτελεσμάτων–, ενώ παρατηρούμε και μία μετατόπιση του ενδιαφέροντος σε ακόμη ειδικότερες έρευνες για τη χειρόγραφη παράδοση συγκεκριμένων έργων ενός μόνου συγγραφέα. Παρόλα αυτά, μεγάλων διαστάσεων εγχειρήματα υφίστανται πάντα και αποδίδουν πολύτιμους καρπούς. Αυτή είναι η περίπτωση του *census*, το οποίο, όπως αναφέρεται στην εισαγωγή του, προέρχεται από προσωπική εργασία τριάντα ετών του συγγραφέα.

Το πρώτο γνώρισμα του έργου που αντιλαμβάνεται ο αναγνώστης είναι η άμεση εξάρτησή του από το παλαιότερο μνημειώδες ανάλογο έργο του Hermann Diels¹⁰. Η εξάρτηση αυτή έγκειται στην εκ νέου παράθεση των κωδίκων που περιελάμβανε εκείνο (χωρίς όμως τα περιγραφικά στοιχεία τους), ώστε να αποτελεί ένα είδος ευρετηρίου του. Η παράθεση γίνεται έπειτα από αναδιάρθρωση του υλικού, αφού ο Diels το είχε διατάξει κατά συγγραφέα, ενώ εδώ η βασική «οντότητα» είναι οι κώδικες, που παρουσιάζονται αλφαβητικά κατά πόλη / βιβλιοθήκη / συλλογή, χωρίς να επαναλαμβάνεται το περιεχόμενό τους, εκτός αν προκύπτουν διορθώσεις σε σφάλματα του Diels και προσθήκες. Επιπλέον ο A. Touwaide ελέγχει τα βασικά στοιχεία ταυτότητας όλων των κωδίκων (βιβλιοθήκη και ταξινομικός αριθμός) και προχωρά σε ενημέρωσή τους

10. H. A. DIELS, *Die Handschriften der antiken Ärzte*, Teil I (*Hippokrates und Galenos*), II (*Die übrigen griechischen Ärzte außer Hippokrates und Galenos*), [Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Abhandlung III 1905, Abhandlung I 1906], Berlin 1905, 1906· Ο ΙΔΙΟΣ, *Die Bericht über den Stand des interakademischen Corpus Medicorum Antiquorum und Erster Nachtrag zu den in den Abhandlungen 1905 und 1906 veröffentlichten Katalogen. Die Handschriften der antiken Ärzte I und II*, [Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Abhandlung II 1907], Berlin 1908. Και οι τρεις τόμοι ανατυπώθηκαν σε ένα στη Λειψία το 1970.

ως προς τη σημερινή συλλογή όπου φυλάσσονται ή την τυχόν απώλειά τους, και ως προς τις νεώτερες δημοσιευμένες περιγραφές τους. Στη συνέχεια, ωστόσο, το έργο παύει να δεσμεύεται από τον Diels και τον συμπληρώνει με νέο υλικό, δηλαδή με νεώτερα ευρήματα του συγγραφέα, τα οποία, όπως δηλώνεται (σ. x), οφείλονται κυρίως στη διεύρυνση του όρου «ιατρικό κείμενο» και της υπό εξέταση περιόδου, που τώρα επεκτείνεται μέχρι την πτώση της Κωνσταντινούπολης, αλλά και ακόμη πιο πέρα. Πόσα είναι τα νέα αυτά κείμενα και χειρόγραφα; Στον πρόλογο του έργου (σ. viii) μας ενημερώνει ο Paul Canart, ο οποίος με πρόχειρη έρευνά του κατέληξε ότι στο πρώτο 1/7 περίπου του συνόλου του παλαιού υλικού (δηλαδή εκείνου του Diels) προστίθεται ακόμη ένα 78% νέο από τον Touwaide. Βέβαιως διευκρινίζουμε ότι πρόκειται για απλή αναγραφή νέων χειρογράφων χωρίς καμία περιγραφή τους –πέρα από μνεία των περιεχομένων σε αυτούς ιατρικών κειμένων–, γεγονός που για ακόμη μία φορά απομακρύνει το έργο από τον τυπικό κατάλογο (έστω και ειδικού ενδιαφέροντος) και του προσδίδει χαρακτηρισά συνοπτικής αναγραφής.

Με τα παραπάνω στοιχεία γίνεται αντιληπτή η μεγάλη συνεισφορά του βιβλίου από απόψεως ποσότητας παρεχόμενης νέας γνώσης, χωρίς όμως να υπάρχει καμία αξίωση για εξαντλητική κάλυψη του θέματος, γεγονός που θα οδηγούσε στην έκδοση ενός νέου Diels, τον μελλοντικό στόχο του συγγραφέα. Εξίσου σημαντική όμως σε τέτοια μεγάλα χρηστικά έργα είναι η μεθοδολογία που ακολουθείται. Στην προκειμένη περίπτωση παλαιό αναδιαρθρωμένο υλικό και νέο προτιμήθηκε να εκτεθούν μαζί, με απαραίτητη όμως διάκριση του ενός από το άλλο. Η προσθήκη στο αριστερό περιθώριο κάθε σελίδας ενός αύξοντα αριθμού εντός αγκυλών για τα χειρόγραφα του Diels και η αναγραφή του ταξινομικού τους αριθμού με έντονους χαρακτήρες τα ξεχωρίζει αμέσως από τα νέα. Όταν όμως φθάνουμε στο επίπεδο συλλογών, βιβλιοθηκών και πόλεων τα προβλήματα γίνονται αμέσως οράτα, αφού για το μεν παλαιό υλικό ο συγγραφέας επέλεξε να διατηρήσει τις ονομασίες αυτών όπως εμφανίζονται στον Diels, για τα δε νεώτερα ευρήματα να χρησιμοποιήσει τον σημερινό τρόπο απόδοσής τους. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ορισμένες βιβλιοθήκες και συλλογές να εμφανίζονται δύο φορές, σε διαφορετικό σημείο του τόμου, με λίγο έως πολύ διαφορετικό όνομα και με διαφορετικά, ασφαλώς, χειρόγραφα. Ένα καλό παράδειγμα αποτελούν οι βιβλιοθήκες του Αγίου Όρους. Τις βρίσκουμε στις πρώτες σελίδες του τόμου (σσ. 3-9) διατεταγμένες αλφαβητικά κατά μονή υπό το γενικό λήμμα *Άγιον Όρος* –μαζί με τις άλλες παράλληλες ονομασίες και μεταφράσεις αυτών (*Μοναστική Πολιτεία Αγίου Όρους*, *Holy Mountain*, *Monastic State of the Holy Mountain*).

Σε αυτό το λήμμα, όμως, υπάρχουν μόνο τα νέα χειρόγραφα, τα παλαιά που διορθώνονται ή συμπληρώνονται και οι αθωνικές συλλογές που δεν είχαν έως τώρα εξετασθεί. Για τα αγιορειτικά χειρόγραφα που καταγράφονται από τον Diels υπάρχει πιο κάτω (σσ. 16-26) δεύτερο λήμμα με τα τοπωνύμια που χρησιμοποιεί εκείνος (*Athos*, με προσθήκη της μεταγραφής και μετάφρασης *Άθως*, *Mount Athos*, και εσωτερικά τα αντίστοιχα ονόματα των μονών)¹¹. Αυτό, βέβαια, συμβαίνει για τις πόλεις και βιβλιοθήκες που σήμερα έχουν διαφορετικό όνομα ή διαφορετική εκφορά αυτού από ό,τι στον Diels. Για εκείνες στις οποίες δεν υπάρχουν αλλαγές παλαιοί και νέοι κώδικες συνυπάρχουν στο ίδιο λήμμα (λ.χ. στις σσ. 34-35 η *Biblioteca Universitaria της Bologna*). Η αδυναμία του συστήματος αυτού καθίσταται φανερή, αν κάποιος θελήσει να αναζητήσει μία βιβλιοθήκη χωρίς να έχει υπόψιν του τη διαφορά μεταξύ Diels και Touwaide στις ονομασίες ορισμένων βιβλιοθηκών. Στο τέλος του έργου (σσ. 423-432) υπάρχει ένα μόνον ευρετήριο, αποκλειστικά με τις ονομασίες των βιβλιοθηκών, αλλά με χωριστά λήμματα για τις (πολλαπλές) ονομασίες κατά Touwaide και κατά Diels¹². Έτσι όποιος θελήσει να βρει όλους τους κώδικες λ.χ. της Μονής Αγίου Παντελεήμονος θα πρέπει να γνωρίζει ότι οι σχετικές παραπομπές βρίσκονται σε τέσσερα λήμματα (δύο για την παλαιά ονομασία της Μονής και δύο για τη νέα), με τα δύο από αυτά όμως να μην είναι πλήρη, αφού παραπέμπουν μόνον στους κώδικες του Diels.

Η λύση σε αυτή την πολύπλοκη κατάσταση θα ήταν η επιλογή μιας και μόνον ονομασίας για κάθε πόλη και βιβλιοθήκη και ειδικότερα αυτής που υπάρχει

11. Εσωτερική παραπομπή γίνεται μόνον έμμεσα, με αναφορά της νεώτερης ονομασίας στο λήμμα με την παλαιά, αλλά όχι και το αντίστροφο. Ένα παράδειγμα ασάφειας είναι εκείνο του κώδικα 72 (5578) της Μονής Αγίου Παντελεήμονος ως καταγεγραμμένος από τον Diels, εμφανίζεται μεταξύ των παλαιών με ταξινομικό αριθμό 5578.72, αλλά και μεταξύ των νέων, ως 72 (5578), χωρίς κάποια εξήγηση για αυτό. Αν η μόνη σημερινή διόρθωση (που φέρνει τον κώδικα και μεταξύ των νέων) είναι η αντιστροφή του ταξινομικού του αριθμού, με πρώτον αυτόν της Μονής (72) και έπειτα σε παρένθεση τον συνεχή αύξοντα αριθμό του Σπ. Λάμπρου (5578), τότε θα έπρεπε όλοι οι κώδικες που κατέγραψε ο Diels με βάση τον Λάμπρο να καταγραφούν και μεταξύ των νέων με ανεστραμμένους τους ταξινομικούς τους αριθμούς. Όντως ο Touwaide σε αρκετούς εξ αυτών σημειώνει *current shelfmark ...* και τους μεταφέρει και στο λήμμα με τα νέα ευρήματα, αλλά όχι όλους.

12. Η έλλειψη ευρετηρίου συγγραφέων και έργων καλύφθηκε σε βιβλιοκρισία του έργου· P. BOURAS-VALLIANATOS, *Alain Touwaide: A Census ...*, *Plekos* 21 (2019), 153-176 (το ευρετήριο, 165-176).

τυποποιημένη στο *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs* (και εξ αυτού στη βάση δεδομένων *Pinakes*). Παλαιοί και νέοι κώδικες θα καταγράφονταν με ενιαίο τρόπο, εκείνοι του Diels θα παρέμεναν διακριτοί χάρη στην αριθμική τους εντός αγκυλών και χάρη στους τονισμένους χαρακτήρες, ενώ η παραπομπή στις σχετικές σελίδες εκείνου ούτως ή άλλως υπάρχει. Με τον τρόπο αυτό τα λήμματα θα ήταν ενιαία και θα επιτυγχανόταν και αξιοσημείωτη οικονομία χώρου. Οριστική λύση, ωστόσο, παραμένει η έκδοση ενός νέου Diels, για την οποία ο παρών κατάλογος (ορθότερα λίστα) προσφέρει ήδη πλούσιο υλικό, δομημένο όμως με δύσχρηστο τρόπο.

J.-M. OLIVIER, *Supplément au répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*, τόμ. I-II [Corpus Christianorum], Turnhout, Brepols 2018, σελ. (τόμ. I) LXXXIV+808, (τόμ. II) 809-1468. ISBN 978-2-503-57718-0.

Αν και δεν πρόκειται για κατάλογο χειρογράφων, το δίτομο αυτό έργο ασφαλώς έχει θέση μεταξύ τέτοιου είδους δημοσιευμάτων, αφού πρόκειται για ένα κατάλογο των καταλόγων ελληνικών χειρογράφων ανά τον κόσμο. Ειδικότερα πρόκειται για το πολυαναμενόμενο συμπλήρωμα της τρίτης έκδοσης του ομότιτλου παλαιού έργου του αββά Marcel Richard (α΄ έκδοση 1948, β΄ έκδοση 1958, συμπλήρωμα 1964). Στην πραγματικότητα η γ΄ έκδοση είχε συνταχθεί από την αρχή από τον ίδιο συγγραφέα με το παρόν συμπλήρωμά της και είχε δημοσιευθεί το 1995 από τον ίδιο εκδότη και στην ίδια εκδοτική σειρά. Συνεπώς το πρόσφατο συμπλήρωμα βρίσκεται σε άμεση σχέση με εκείνο το έργο, δεν το αντικαθιστά, αλλά το εμπλουτίζει και το ενημερώνει.

Θα ήταν περιττό να αναλύσουμε τη σημασία του *Répertoire* του Richard –όπως ήταν κοινώς γνωστό για πολλές δεκαετίες–, του θεμελιώδους βιβλιογραφικού οδηγού για κάθε έρευνα, φιλολογική, παλαιογραφική, ιστορική κ.ά. που συνδέεται με ελληνικά χειρόγραφα. Θα τονίσουμε μόνον ότι το τελευταίο συμπλήρωμά του αποτελεί καταρχήν μία πλήρη ενημέρωση για τις εκδοτικές εξελίξεις στον χώρο της περιγραφής κωδίκων τα τελευταία 23 έτη περίπου, δεδομένου ότι τα δημοσιεύματα που καταγράφονται δεν φαίνεται να ξεπερνούν χρονολογικά το 2016, ενώ προστίθενται και ορισμένα παλαιότερα του 1995 που είχαν ξεφύγει της προσοχής των συντακτών. Έπειτα ως οδηγός όχι μόνον βιβλιογραφικός, αλλά και των συλλογών ελληνικών χειρογράφων, ενημερώνει τους ερευνητές για όλες τις αλλαγές που έχουν συντελεστεί σε

αυτές το παραπάνω διάστημα με τη μορφή μετακινήσεων, νέων προσκλήσεων, ανακαλύψεων, απωλειών κ.λπ. Με τον τρόπο αυτό, όπως και οι προγενέστερες εκδόσεις του, δεν περιορίζεται σε μία απλή λίστα βιβλιογραφικών λημμάτων, αλλά προσφέρει πλήθος πολύτιμων πληροφοριών για την κατάσταση κάθε συλλογής, ακόμη και για μεμονωμένους κώδικες, κυρίως σε βιβλιοθήκες μικρές, δυσπρόσιτες ή με ελλιπή καταλογογράφηση.

Θέλοντας να υπολογίσουμε τον όγκο της νέας πληροφορίας που περιέχει το συμπλήρωμα, μετρήσαμε τους νέους τίτλους σε αυτό, οι οποίοι ανέρχονται σε 2148 (αν και, όπως ειπώθηκε, ορισμένοι αφορούν σε παλαιότερα δημοσιεύματα). Τα στοιχεία αυτά προσφέρονται για συγκρίσεις και εξαγωγή ενδιαφερόντων συμπερασμάτων σχετικά με την εξέλιξη των ερευνών γύρω από ελληνικούς κώδικες. Σε σχέση με τους 2507 τίτλους της γ' έκδοσης (χρονολογούμενους από τον 17ο αι. έως το 1995) παρατηρούμε ότι το συμπλήρωμα προσθέτει σχεδόν άλλους τόσους, ένδειξη της μεγάλης ώθησης που έχει δοθεί τις τελευταίες δεκαετίες στις σχετικές μελέτες. Ακριβέστερα, ίσως, στοιχείο προσφέρει η σύγκριση του συμπληρώματος με το αντίστοιχο του 1964, το οποίο κατέγραφε 151 δημοσιεύματα της περιόδου 1958-1963. Με βάση αυτά, και αν πρέπει να εμπιστευτούμε τη στατιστική των αριθμών, την εποχή εκείνη αντιστοιχούσαν 30 περίπου δημοσιεύματα σε κάθε έτος, ενώ τα τελευταία έτη 102. Ασφαλώς τότε και τώρα τα δημοσιεύματα αυτά επιλέχθηκαν μέσα από μία μεγάλη ποικιλία κειμένων που περιλαμβάνει επιστημονικούς καταλόγους χειρογράφων, καταλόγους δημοπρασιών, εκθέσεων, περιηγητικούς οδηγούς, άρθρα φιλολογικού, ιστορικού, αρχαιολογικού, θεολογικού κ.ά. χαρακτήρα, ακόμη και δημοσιεύματα σε εφημερίδες, με κριτήριο την ύπαρξη σε αυτά πληροφοριών –κυρίως περιγραφικών– για ελληνικούς κώδικες¹³. Ως εκ τούτου χωρίς μία βασική κατάταξη των τίτλων σε κατηγορίες τα συμπεράσματά μας δεν μπορούν να θεωρηθούν ενδεικτικά αποκλειστικά του επιστημονικού ενδιαφέροντος για χειρόγραφα, αλλά του γενικότερου ενδιαφέροντος για αυτά, ενώ περισσότερα μπορεί να προκύψουν αν αναζητηθούν οι παραπάνω αριθμοί σε συνάρτηση με συγκεκριμένες βιβλιοθήκες ή και χώρες.

13. Πρέπει πάντως να τονισθεί ότι το έργο δεν έχει πρόθεση να αποτελέσει μία γενική βιβλιογραφία για όλα τα ελληνικά χειρόγραφα, βασική αρχή που απασχόλησε τόσο τον M. Richard όσο και τον J.-M. Olivier, όπως φαίνεται από τις σχετικές παρατηρήσεις στις εισαγωγές τους.

Ωστόσο ο σχεδόν διπλασιασμός του όγκου του συμπληρώματος σε σελίδες, σε σχέση με την γ' έκδοση (952 σσ.), που παρατηρεί ο αναγνώστης, δεν οφείλεται μόνο στα νέα βιβλιογραφικά λήμματα. Ο συγγραφέας συχνά επιστρέφει στα παλαιότερα για να διορθώσει, εμπλουτίσει ή επανεκτιμήσει πληροφορίες που είχε αντλήσει από εκείνα, κυρίως όμως για να αναζητήσει τυχόν ηλεκτρονική μορφή τους ελεύθερα διαθέσιμη στο διαδίκτυο και να παραθέσει τον σχετικό σύνδεσμο. Το ίδιο κάνει και για τους νέους τίτλους, ενώ η ίδια αναζήτηση αποφέρει και περιγραφές που υπάρχουν μόνον στον παγκόσμιο ιστό. Με τον τρόπο αυτό το *Répertoire* παρέχει μεγάλη βοήθεια στους ερευνητές, αφού όχι απλώς τους δίνει τον τίτλο του δημοσιεύματος, αλλά πολύ συχνά τους καθοδηγεί και να το εντοπίσουν.

Μεθοδολογικά το περιεχόμενο του βιβλίου, που περιγράψαμε έως εδώ, παρουσιάζεται με τρόπο σταθερά προσηλωμένο στις παλαιότερες εκδόσεις του. Έπειτα από ένα συντομώτατο πρόλογο (σσ. I-IV), ακολουθεί η διόρθωση των παροραμάτων της γ' έκδοσης (σσ. V-LXXIII). Ο εντυπωσιακός όγκος αυτών είναι αναμενόμενος για ένα τόσο μεγάλο έργο και με τόσο μεγάλο εύρος αντικειμένου. Στη συνέχεια δίδεται ένα ευρετήριο με όλες τις πόλεις και περιοχές που καταγράφονται στο βιβλίο (σσ. LXXV-LXXXII), η εξήγηση των τεχνικών συντομογραφιών που χρησιμοποιούνται σε αυτό (σσ. LXXXIII-LXXXIV) και έπεται το κυρίως μέρος του έργου με το βιβλιογραφικό και άλλο υλικό δομημένο όπως ακριβώς και στην γ' έκδοση, σε πέντε ενότητες: έργα βιβλιογραφικού χαρακτήρα (σσ. 1-4), τόμοι με ανατυπώσεις μελετών ενός κάθε φορά συγγραφέα (σσ. 5-9), ειδικοί θεματικοί κατάλογοι (σσ. 11-54), κατάλογοι ανά χώρα, με αναγραφή όλων των χωρών (σσ. 55-96), και εκείνοι κατά πόλεις, βιβλιοθήκες και συλλογές (σσ. 97-1348). Στο τέλος παρατίθενται, όπως και στην προηγούμενη έκδοση, ευρετήριο όλων των περιοδικών που αναφέρονται στα λήμματα (σσ. 1349-1370) και γενικό ευρετήριο (σσ. 1371-1455), στο οποίο θα ήταν χρήσιμο να υπήρχαν και τα ονόματα των συγγραφέων των λημμάτων. Δεδομένου ότι το έργο δεν χρησιμοποιείται αυτόνομα, αλλά σε συνδυασμό με την προηγούμενη έκδοσή του, έχει ενδιαφέρον να εστιάσουμε στον τρόπο με τον οποίο «συνεργάζεται» με εκείνο. Αν και οι βασικές ενότητες είναι ίδιες, νέες υποκατηγορίες έχουν παρεμβληθεί στους θεματικούς καταλόγους (λ.χ. *Manuscripts bilingues ou plurilingues*, *Manuscripts «digraphiques»*, *Manuscripts portant des hymnes* κ.ά.), εξέλιξη που παρατηρείται και από τον συγγραφέα στον πρόλόγο του (σ. I), ορισμένες, λίγες, χώρες εμφανίζονται για πρώτη φορά στην τέταρτη ενότητα (λ.χ. Σουδάν και Μολδαβία), ενώ φυσικά νέες συλλογές υπάρχουν και στην

αναλυτική κατάταξη κατά πόλεις. Ωστόσο ολόκληρη η ροή των πληροφοριών ακολουθεί κατά βήμα εκείνη της γ' έκδοσης, με τα παλαιά βιβλιογραφικά λήμματα –τα οποία παρέχουν νέα στοιχεία ή εντοπίζονται στο διαδίκτυο– να διατηρούν την ίδια παλαιά συνεχή αρίθμηση και τα νέα να καταγράφονται εμβόλιμα φέροντας συνδυασμό αριθμού και ενός ή δύο γραμμάτων¹⁴. Το σύστημα αυτό είχε χρησιμοποιηθεί ήδη στο συμπλήρωμα του 1964 με σκοπό, όπως έγραφε τότε ο M. Richard στην εισαγωγή του (σσ. IX), να διατηρείται η αρίθμηση των παλαιών λημμάτων και να προστίθενται νέα στην κατάλληλη θέση. Αν και εκ πρώτης όψεως το θέμα δεν φαίνεται να ενδιαφέρει τον αναγνώστη του βιβλίου, προσπαθήσαμε να αναλύσουμε τον τρόπο λειτουργίας του συστήματος αυτού (ο οποίος δεν εξηγείται ούτε από τον M. Richard ούτε από τον J.-M. Olivier), αφού τελικώς η κατανόησή του βοηθά στον γρήγορο εντοπισμό της ζητούμενης βιβλιογραφικής πληροφορίας.

Οι νέοι τίτλοι παρεμβάλλονται μεταξύ των παλαιών λαμβάνοντας υπόψιν, όσο είναι δυνατόν, το ειδικό περιεχόμενό τους. Λόγου χάριν στα γενικά δημοσιεύματα περί χειρογράφων του Αγίου Όρους (σ. 473) το δημοσίευμα του Ευθύμιου Λίτσα για την καταλογογράφηση στον Άθωνα τοποθετείται αμέσως μετά από το παλαιό ενημερωτικό του Λίνου Πολίτη για τα χειρόγραφα του Αγίου Όρους (αρ. 1096) και πριν από τον κατάλογο του Σπυριδώνος Λάμπρου (αρ. 1097), με τον οποίο αρχίζουν οι πραγματικοί συγκεντρωτικοί κατάλογοι. Ο αριθμός που λαμβάνει (1096a) είναι εκείνος του προηγούμενου παλαιού λήμματος (έστω και αν στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν υπάρχει λόγος να αναφερθεί και στο *Supplément*) μαζί με ένα λατινικό γράμμα στο τέλος του, ενώ ακολουθούν άλλα σχετικού περιεχομένου νέα δημοσιεύματα με αριθμούς 1096b και 1096c. Σε περίπτωση που το νέο δημοσίευμα πρέπει να τοποθετηθεί στην αρχή της αναφοράς σε μία συλλογή, τότε απλώς λαμβάνει τον παλαιό αριθμό

14. Σε ορισμένες περιπτώσεις (σσ. 154, 156, 157, 371, 544, 837, 846, 950, 959, 1145, 1196 και 1218) ο συγγραφέας παραβίασε τη σειρά των αριθμών των λημμάτων λόγω αλλαγής ονομασίας ορισμένων βιβλιοθηκών (λ.χ. το *Ιστορικό Μουσείο του Νέου Ελληνισμού* άλλαξε σε *Εθνικό Ιστορικό Μουσείο - Αρχείο Ιστορικών Εγγράφων*) ή λόγω μετατόπισης κάποιων χειρογράφων που επέβαλε τη μεταφορά των σχετικών λημμάτων, χωρίς αλλαγή του αριθμού τους, ώστε να τοποθετηθούν στην ορθή αλφαβητικά θέση οι βιβλιοθήκες. Σε άλλες περιπτώσεις (σσ. 206, 1064, 1098 και 1258), δεν παραβιάστηκε η σειρά των αριθμών, αλλά η αλφαβητική σειρά παράθεσης συλλογών. Στα σημεία αυτά τέθηκαν διευκρινιστικές υποσημειώσεις, ενώ στην παλαιή θέση των βιβλιοθηκών ή των χειρογράφων ο αναγνώστης θα βρει σχετική παραπομπή.

του τελευταίου δημοσιεύματος της προηγούμενης συλλογής συνοδευόμενο και πάλι από ένα γράμμα. Η επιλογή, ωστόσο, του γράμματος δεν γίνεται πάντα με σαφή τρόπο. Θα περίμενε κανείς σε μία συνεχή σειρά νέων λημμάτων να δίνονται γράμματα από το α κ.ε.ξ. Αντιθέτως η σειρά μπορεί να ξεκινήσει από οποιοδήποτε γράμμα και να συνεχίσει με κενά, ενίοτε δε να παρεμβληθούν λήμματα με δύο γράμματα. Στην πρώτη περίπτωση διαπιστώσαμε ότι μερικές φορές η ανακολουθία οφείλεται σε προσπάθεια να παρεμβληθούν τα νέα λήμματα μεταξύ των παλαιών διατηρώντας τα ονόματα όλων των συγγραφέων σε ενιαία αλφαβητική σειρά (λ.χ. 34p Aggélatos, 34w Atsalos, 35 Aubineau, 36 Aubineau, 36g Birdsall ...), ενώ τα κενά πιθανότατα εξηγούνται από την πρόβλεψη ήδη του Richard να υπάρξει χώρος για μελλοντική παρεμβολή και άλλων λημμάτων¹⁵. Τα διπλά γράμματα σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιούνται όταν πρόκειται για λήμματα που αναφέρονται στο ίδιο ειδικό θέμα (λ.χ. τα 1131y, 1131ya, 1131yb, 1131yc αναφέρονται στον ίδιο κώδικα), χωρίς όμως αυτή η αρχή να τηρείται πάντα (λ.χ. στον ίδιο κώδικα αναφέρεται και το 1131x). Κατόπιν τούτου είναι πιθανό η παράδοξη αυτή «ακαταστασία» στη χρήση των γραμμάτων να οφείλεται και στον εντοπισμό νέων λημμάτων κατά την πορεία σύνταξης του έργου, τα οποία έπρεπε να παρεμβληθούν χωρίς να αλλάξει η αρίθμηση των υπολοίπων που θα επέφερε διαδοχικές αλλαγές σε πολλά σημεία του βιβλίου, με κίνδυνο πολλαπλών σφαλμάτων¹⁶.

Σε ένα βιβλιογραφικό οδηγό με αντικείμενο τόσο ευρύ μπορούν να γίνονται διαρκώς προσθήκες, καθώς η βιβλιογραφία γύρω από τα ελληνικά χειρόγραφα εμπλουτίζεται συνεχώς και με ταχείς ρυθμούς. Ήδη ο συγγραφέας στις τελευταίες σελίδες (σσ. 1457-1466) προσέθεσε ως *Addenda* είκοσι ακόμη λήμματα (τα δεκατέσσερα νέα, αλλά κανένα με χρονολογία πέραν του 2016), τα οποία εντόπισε όταν πλέον το βιβλίο είχε σελιδοποιηθεί. Σε αυτά θα μπορούσαμε να προσθέσουμε μερικά ακόμη νεώτερα, όπως α) τον *Κατάλογο ελληνικών χειρογράφων του Μουσείου Μπενάκη (16ος-20ός αιώνας)* της Βενετίας Χατζοπούλου, που ανακοινώνεται στο *Supplément* (σ. 168 και σημ. 1) και εκδόθηκε ψηφιακά το 2017 (<https://www.benaki.org/images/publications/pdf/>

15. Όπως δήλωνε στη εισαγωγή του *Supplément* του 1964 (σσ. IX-X), *Ces réflexions nous ont conduit à adopter une numérotation intercalaire discontinue*.

16. Παρόλα αυτά, ένα τέτοιο σφάλμα εντοπίσαμε στις σσ. 509 σημ. 1-4 και 511, όπου γίνεται λόγος για λήμμα με αριθμό 1132y, το οποίο είναι ανύπαρκτο· όπως διαπιστώσαμε, στην πραγματικότητα πρόκειται για το λήμμα 1132q.

DirGR-Manuscripts.pdf), β) τον δ' τόμο των χειρογράφων βυζαντινής μουσικής του Αγίου Όρους από τον Γρηγόριο Θ. Στάθη (Αθήνα 2015), που δηλώνεται ως υπό έκδοση (αρ. 1109a), γ) τον β' τόμο του *Catalogue of the greek manuscripts at the Ecclesiastical, Historical and Archival Institute of the Patriarchate of Bulgaria* στη Σόφια από τον Dorotei Getov (Σόφια 2017), που θα πρέπει να τοποθετηθεί μετά τον αρ. 2211ba, και δ) τους δύο τόμους του *Catalogue des manuscrits conservés dans la bibliothèque du Patriarcat Œcuménique, Les manuscrits du Monastère de la Sainte-Trinité de Chalki* των André Binggeli, Matthieu Cassin, Marie Cronier και Ματούλας Κουρουπού (Turnhout 2019), του οποίου η λογική θέση είναι μετά τον αρ. 1253m. Εξάλλου στην ενότητα με τα λήμματα βιβλιογραφικού χαρακτήρα θα μπορούσε να προστεθεί ο συλλογικός τόμος *Greek manuscript cataloguing: Past, present, and future με επιμέλεια των Paola Degni, Paolo Eleuteri και Marilena Maniaci* (Turnhout 2018) και σε εκείνη των ειδικών θεματικών καταλόγων, στην υποενότητα *Manuscrits juridiques*, το γ' μέρος του *Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts, Die Handschriften des kirchlichen Rechts II (Nr. 428-527)* των Andreas Schminck και Dorotei Getov (Frankfurt am Main 2017), το οποίο έχει ήδη λάβει τον αρ. 108c με την πρόδρομη (2014) διαδικτυακή του μορφή που ενημερωνόταν διαρκώς. Επίσης στα νέα λήμματα για τη βιβλιοθήκη της Μονής Εικοσιφοινίσσης (σσ. 383-391) θα προσθέταμε και τον τόμο *Η λεηλασία της Εικοσιφοινίσσης, Εκατό χρόνια από την κλοπή (1917-2017)* του Γεωργίου Κ. Παπάζογλου (Δράμα 2017), στον οποίο συγκεντρώνονται όλα τα στοιχεία για την τύχη της βιβλιοθήκης αυτής.

Εκτός από τα παραπάνω βιβλιογραφικά λήμματα θα μπορούσαν να προστεθούν και ορισμένοι παλαιότεροι τίτλοι:

- (στους αρ. 1533 και 1533x) TH. SMITH, *Catalogue of the Manuscripts in the Cottonian Library 1696*, Cambridge 1984 (ανατύπωση του: TH. SMITH, *Catalogus librorum manuscriptorum bibliothecae Cottonianae*, Oxonii 1696). βλ. σσ. 70 (κώδικας Otho B VI), 111 (κώδικας Vespasianus B XVIII), 127-128 (κώδικας Titus CXV) και appendix B σ. 60 (κώδικας Otho B VI).
- (στους αρ. 1875 και 1875a) L. M. MINCIOTTI, *Catalogo dei codici manoscritti esistenti nella Biblioteca di Sant'Antonio di Padova*, Padova 1842. βλ. σ. 12 (κώδ. 23).
- (επίσης στους αρ. 1875 και 1875a) A. M. ROSA, *I codici manoscritti della Biblioteca Antoniana di Padova*, Padova 1886. βλ. σ. 102 (κώδ. 23).

- (στον αρ. 1922a) Η. ΟΜΟΝΤ, *Fac-similés des plus anciens manuscrits grecs en onciale et en minuscule de la Bibliothèque Nationale du IVe au XIIe siècle*, Paris 1892 (διάφοροι κώδικες της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας σε μεγαλογράμματη γραφή).
- Στους καταλόγους της βασικής συλλογής της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (σσ. 141-151) αξίζει να προστεθούν και οι χειρόγραφοι ή δακτυλογραφημένοι κατάλογοι που φυλάσσονται στο Τμήμα Χειρογράφων αυτής, σε ορισμένους από τους οποίους περιγράφονται αρκετά αναλυτικά κώδικες που δεν έχουν περιγραφεί αλλού. Η διάρθρωση των καταλόγων αυτών έχει ως εξής: τόμ. α'-δ' (κώδικες 1857-2395, που έχουν ήδη περιγραφεί στον αρ. 434), τόμ. ε' (κώδικες 2396-2570, εκ των οποίων οι 2501-2570 δεν περιλαμβάνονται σε κάποιον έντυπο κατάλογο), τόμ. ζ'-θ' (κώδικες 2571-3121, χωρίς περιγραφές σε έντυπο κατάλογο). Για τα χειρόγραφα μετά τον αρ. 3369 υπάρχουν οι δακτυλόγραφοι κατάλογοι του Παναγιώτου Γ. Νικολόπουλου που καλύπτουν όλο το υλικό μέχρι τον κώδικα 4341.

Τέλος θα μπορούσαμε να παραθέσουμε και ορισμένες διευκρινίσεις σε παλαιότερα βιβλιογραφικά λήμματα και πληροφορίες:

- (σ. 521) Οι πληροφορίες για τους κώδικες Λ 19 και Μ 19 της Μονής Μεγίστης Λαύρας, που προέρχονται από δική μας ενημέρωση προς τον συγγραφέα, βασίζονται στα όσα γράφει ο κατάλογος των Σπυρίδωνος Λαυριώτου και Σωφρονίου Ευστρατιάδου, σσ. 265 και 304-305. Ειδικότερα στον πρώτο κώδικα ως έντυπο καταγράφεται μόνον το δεύτερο έργο του τόμου, όπως άλλωστε δηλώνεται από τον Ευστρατιάδη και σε άλλο δημοσίευσμά του¹⁷. Στον δεύτερο η περιγραφή του καταλόγου δεν μιλά για έντυπο ή χειρόγραφο, αλλά (όπως και στον πρώτο) αναφέρει συνολικό αριθμό φύλλων, κάτι που μάλλον παραπέμπει σε χειρόγραφο.
- (σ. 579) Στην πληροφορία για την *Ἐκκλησία (?) Αἰκατερίνης*, που προέρχεται από δική μας ενημέρωση προς τον συγγραφέα, ας προστεθεί ότι ασφαλώς πρόκειται για το μετόχιο της Μονής Σινά στα Ιωάννινα, τον μόνο ναό στην πόλη που τιμά την αγία αυτή.
- (στον αρ. 2099 της γ' έκδοσης) Πρόκειται για μετάφραση του αρ. 2098 με ελάχιστες μόνον τροποποιήσεις.
- (στον αρ. 2346 της γ' έκδοσης) Ο κώδικας αρ. 11 στην πραγματικότητα είναι έντυπο, όπως αναφέρεται στο δημοσίευμα του Νικολάου Βέη.

17. *ΕΕΒΣ* 9 (1932), 113.

Με το συμπλήρωμα του *Répertoire* η ερευνητική κοινότητα απέκτησε μία ακόμη ενημέρωση του πολύτιμου αυτού οδηγού στον κόσμο των ελληνικών χειρογράφων, σύμφωνη με τον αρχικό σχεδιασμό του αββά Richard, αλλά και με τις τρέχουσες εξελίξεις στο διαδίκτυο. Δεν γνωρίζουμε αν υπάρχουν σκέψεις για μία επόμενη έκδοση του έργου ούτε αν θα πρόκειται και πάλι για συμπλήρωμα ή για μία εξ ολοκλήρου ανανεωμένη έκδοση, όπως εκείνη του 1995. Θα τολμούσαμε να προβλέψουμε ότι η μελλοντική ενημέρωση θα είναι πλέον διαδικτυακή και συνεχής, μέσω κάποιας σχετικής βάσης δεδομένων, όπως ενδεχομένως οι *Pinakes* του Institut de Recherche et d'Histoire des Textes / CNRS.

ΖΗΣΗΣ ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ
ΠΕ/ΕΙΕ